

LODY VAN DE KAMP

Weeskinderen

MOZAÏEK | ROMAN



Weeskinderen

Weeskinderen

Lody van de Kamp

UITGEVERIJ MOZAÏEK - ZOETERMEER

Van Lody van de Kamp verschenen eveneens
bij Uitgeverij Mozaïek:
Oorlogstranen, roman
Alleen, roman

Derde druk 2010

Weeskinderen verscheen eerder onder de titel *Blijf daar, kom niet!*

Ontwerp omslag Wil Immink
Foto omslag: Het Joodse getto in Warschau, © Bettmann/Corbis
Layout en dtp binnenwerk Gerard de Groot
Redactionele bewerking Jeannette Wilbrink-Donkersteeg

ISBN 978 90 239 9349 0

NUR 337/284

© 2006 Uitgeverij Mozaïek, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden

www.uitgeverijmozaiek.nl

Proloog

Jossele schrok ontzettend. Het was reb* Rosenstein, zijn rebbe*, die nu door een van die kerels werd geschopt. Zijn bril lag naast zijn hoed aan gruzelementen op de grond.

Reb Rosenstein viel voorover. De mannen hielden op met het slaan en schoppen en stonden te lachen. Zonder zich een moment te bedenken, sprong Jossele naar voren. Hij pakte de hoed en de kapotte bril en hielp zijn rebbe om op te staan. Twee van die kerels in uniform grepen hem daarop vast bij zijn jas: 'Judenkind! Schwein! Meekomen!'

Hij gaf zich niet zomaar gewonnen. Nu begon hij op zijn beurt te slaan en te schoppen en warempel, hij kon zich losrukken. Op dat moment zag hij Mirjam, het jongste dochttertje van reb Rosenstein, tussen twee soldaten staan. Met grote angstige ogen had zij toegekeken hoe haar vader door de nazi's werd mishandeld. Haar lappenpop drukte ze met een blik van verbijstering tegen zich aan. Jossele duwde met zijn ene hand z'n pet stevig op zijn hoofd, met de andere greep hij Mirjams hand. Samen zetten ze het op een lopen.

** Achter in dit boek is een verklarende woordenlijst opgenomen.*

Hoofdstuk 1

Verschrikt opende Jossele zijn ogen. Wie riep zijn naam zo hard en waarom werd er aan zijn dekens getrokken? Het was Gavriel: 'Jossele, vlug, sta op! Ik weet niet... Mama... Er is iets met mama!' Jossele zag de angst in de ogen van zijn oudere broer.

'Mama heeft mij vanochtend niet wakker gemaakt. De kachel brandde ook niet en er lagen geen schone kleren over de stoel. Jossele, ik weet niet wat er aan de hand is. Ik heb aan haar kamerdeur geklopt, maar er kwam geen antwoord. Ik weet niet waar ze is. Durf jij haar kamer binnen te gaan?'

Enkele weken geleden was het nieuwe schooljaar begonnen. De sombere dagen van de vroeg invallende strenge winter stonden in de grote stad Lublin voor de deur. De weduwe Kleinstadt verdiende een mager salaris door ervoor te zorgen dat de deuren van de sjoel*, naast haar huisje aan de Lubartowskastraat, elke morgen werden geopend voordat het licht werd. Ook veegde ze het gebouwtje aan en dweilde ze de vloer, voordat ze de deuren aan het einde van de dag weer afsloot. In de winter stookte ze de grote kachel van de sjoel. Behalve die ene donderdag.

Jossele stak in de keuken een kaars aan. De tafel voor het ontbijt was wel gedekt. Dat had mama gisteravond nog gedaan. Maar er was geen brood gesmeerd en er stond geen pap op het fornuis. Waar was mama?

Zacht klopten de twee jongens op de deur van mama's slaapkamer. Er kwam ook nu geen antwoord.

Toen Jossele zijn oor tegen de deur legde, hoorde hij een zacht

gekreun. Langzaam duwde hij de klink naar beneden en hij ging naar binnen. Mama zat op de stoel naast haar bed. In het maanlicht dat door een raampje naar binnen scheen, zag hij haar van pijn vertrokken gezicht. Ze zag bleek en haar lippen hadden een paarse glans.

Jossele liep naar haar toe. 'Mama, wat is er? Waar heb je pijn? Zal ik dokter Galinski roepen?'

Mama zuchtte diep. 'Nee jongens, het gaat wel weer. Ik moet me klaarmaken.' Ze kwam overeind, maar viel bevend terug in de stoel. 'De sjoeldeuren moeten open en de kachel brandt nog niet.' Opnieuw probeerde ze op te staan, maar de pijn was te hevig.

Jossele wenkte Gavriel om dichterbij te komen. Samen hielpen zij mama terug op haar bed. 'Blijf nog maar even liggen. Ik zal de sjoel wel openen en de kachel aanmaken. Gavriel gaat dokter Galinski roepen.'

Mama knikte met gesloten ogen.

Jossele lag op zijn knieën voor de geopende haard van de sjoel. De kleine houtjes brandden al, maar waarom duurde het zo lang voordat de dikke blokken vlam vatten? Hij moest toch weer naar huis! Met de zware pook porde hij in de vlammen. Hoe zou het met mama zijn? Hij maakte zich grote zorgen. De hele tijd zag hij dat bleke, magere gezicht met die paarse lippen voor zich. Zou de dokter meteen zijn gekomen?

De vlammen dansten over de zijkanten van een van de blokken. Jossele duwde met de pook het stuk hout naar het midden van de haard. Hoe vaak had hij zijn moeder dit niet zien doen? Eindelijk, eindelijk, het leek wel na een eeuwigheid, vatten de andere blokken ook vlam. Jossele duwde nog meer hout naar binnen. Hij sloot het deurtje van de haard en schoof de ijzeren grendel ervoor. Vlug stond hij op, veegde zijn knieën af, groette de vroege sjoelbezoekers en rende naar huis.

Gelukkig had niemand hem gevraagd waarom mama vanochtend niet was gekomen.

In één oogopslag zag hij dat zijn angst niet voor niets was geweest. Dokter Galinski zat in de keuken aan tafel naast Gavriel. Tegenover hem zaten hun broertje Bentsion van tien en hun zusje Chawele van acht jaar oud. Alledrie hadden ze rode ogen van het huilen. De dokter schraapte zijn keel: 'Jossele, helaas, jullie moeder heeft het niet gered, zij was aan het einde van haar krachten. De inspanningen om het hoofd boven water te houden, zijn haar te veel geworden.'

Een zware sneeuwstorm joeg dikke, witte vlokken over de begraafplaats. De zes in het zwart geklede mannen hadden moeite om de kist over het modderige pad naar het graf te dragen. Jossele rilde. De koude wind ging dwars door zijn jas heen.

Met Gavriel hielp hij de kist te laten zakken om het graf daarna vol te scheppen. Samen zeiden zij het kaddisj-gebed*. De begrafenis was voorbij.

Voordat hij het hek doorging, keek Jossele om naar het pasgedolven graf, dat nu al bijna helemaal onder de verse sneeuw schuilging. 'Dag, lieve mama. Hoe moet het verder? Wie komt er nu bij ons wonen?'

Er moesten beslissingen worden genomen. Gavriel was met zijn veertien jaar oud genoeg om binnenkort naar de jesjiewa*, de talmoedschool, te gaan. Daar zou hij een bed en maaltijden krijgen. Maar Jossele kon toch onmogelijk helemaal alleen op Bentsion en Chawele passen? Op hulp van burens of zelfs van naaste familie hoefde hij niet te rekenen. Die waren ook niet in de gelegenheid er zomaar een gezin bij te onderhouden. Zouden ze verdeeld worden over een aantal

families? Hij moest er niet aan denken! Wie zou hier nu over beslissen? Jossele kwam er niet uit.

Dat hoefde ook niet. In Lublin waren het de bestuurders van het weeshuis die deze zaken regelden.

Verlegen stonden Jossele en Gavriel tegenover reb Mordechai Tischler, de leraar van de jongens in het cheider*.

De rebbe zat aan zijn grote tafel vol met boeken. 'Tja, jongens, vanaf vandaag wonen jullie tijdelijk bij mij in huis. Hier is het warm en krijgen jullie nog wat te eten ook. Als de winter voorbij is, zien we wel weer verder.' Jossele keek Gavriel aan. Die knikte. 'Vraag het maar.' Het leek alsof hij zijn eigen stem heel ver weg hoorde: 'Reb Tischler, waar zijn Bentsion en Chawele? Komen die hier ook wonen?'

Reb Tischler schudde zijn hoofd. 'Nee, Jossele. Jullie broertje en zusje zijn nu ergens anders. Chawele woont in het meisjesweeshuis en Bentsion in het jongensweeshuis.' 'En ons huis? Wanneer komen we daar terug?' Opnieuw schudde reb Mordechai zijn hoofd. 'Jullie huis aan de Lubartowskastraat? Dat staat leeg. Binnenkort gaan daar andere mensen in wonen.'

Langzaam draaiden Jossele en Gavriel zich om. Terwijl reb Mordechai nog iets mompelde over de moeiten van het leven, liepen ze de kamer uit. Jossele voelde de arm van zijn broer om zijn schouder.

Hoofdstuk 2

Hij zat in de klas over de gemara* gebogen en probeerde echt zijn best te doen. Toch wilde het maar niet lukken. De woorden dansten voor zijn ogen. En als hij zijn ogen even sloot, zag hij iedere keer weer het bleke, verwrongen gezicht van zijn moeder voor zich, met die paarse lippen. Ook de beelden van de begrafenis kwamen telkens terug.

De laatste keer dat Jossele mama echt gelukkig had gezien, was aan het einde van het schooljaar geweest. Vlak voor de vakantie. Hij was net twaalf jaar geworden en mocht op school een pilpul*, een leervoordracht, houden voor het hele cheider. Zijn voordracht ging over de mesechte*, het deel van de talmoed* dat ze dat jaar hadden bestudeerd.

‘...Over die vraag bestaat een meningsverschil tussen de geleerden Hillel en Shammaj.’ Opgetogen had hij vanachter de lessenaar de klas in gekeken. De rabbijnen die speciaal voor deze gelegenheid naar school waren gekomen, knikten opnieuw instemmend. ‘Maar laten we eerst eens kijken wat de mening van rasjie hierop is. Daarna vertel ik u hoe de maharschal, een van de andere commentaren, hierover denkt.’ Opnieuw had hij de klas ingekeken. Mama zat achteraan, met Chawele op schoot. Ze glom van trots.

‘En zo lijkt het mij dat ik alle vragen heb beantwoord.’ Onder goedkeurend gemompel had hij, toen hij klaar was, de boeken dichtgedaan en was hij naar voren gelopen om alle complimenten in ontvangst te nemen. ‘Nog niet eens barmitswa* en toch al zo goed geschoold! Deze jongen belooft wat voor later’, hoorde hij een van de rabbijnen van de jesjiewa zeggen. Die middag, nog maar enkele maanden geleden, had hij

mama zo blij gezien. Nu was er niets meer dan een naar, leeg gevoel van binnen.

Weer stak hij zijn hand omhoog. Nog één keer probeerde hij de aandacht van zijn rebbe te trekken. Al vier keer had hij vanmiddag op deze manier duidelijk willen maken dat hij het antwoord op een vraag wist. Ook dit keer keek reb Mordechai wel even in zijn richting, maar draaide onmiddellijk daarna zijn hoofd weg. Dan gaf hij de beurt aan een van de andere jongens. Wat was er toch? Waarom wilde reb Mordechai hem niet zien? Hij had toch niets misdaan?

Deze keer wist hij het zeker, hij verbeelde zich niets. Reb Mordechai wilde hem vandaag om de een of andere reden negeren. Zou hij iets voor hem verborgen houden? Was er iets gebeurd waarom de rebbe niet met hem wilde praten? Die gedachte verontrustte hem. Als het morgen weer zo was, zou hij na de les op hem toestappen om te vragen wat er aan de hand was.

Hij hoefde niet tot de volgende ochtend te wachten. Diezelfde middag, aan het einde van de les, kreeg Jossele het antwoord. Reb Mordechai Tischler sloot zijn gemara. 'Jossele, jij blijft nog even.'

Hij keek er niet van op. Zijn gevoel had hem niet bedrogen. De rebbe wilde hem iets vertellen. Als het zou gaan over het feit dat hij zijn gedachten vaak niet bij de les kon houden, daar kon de rebbe vandaag in ieder geval niet over klagen. Hoe vaak had hij vanmiddag zijn hand niet omhoog gestoken? Nee, het zou wel over iets anders gaan.

Alle jongens liepen naar buiten en Jossele bleef met vragende ogen in de bank zitten. Reb Mordechai liep naar hem toe. Terwijl hij naast hem stond, legde reb Mordechai een hand op zijn schouder. 'Morgen is het een maand geleden dat je moeder is gestorven.' Jossele knikte. Ook hij telde de dagen vanaf

het moment dat hij samen met zijn broertjes en zusje afscheid van mama had moeten nemen.

Reb Mordechai wachtte even voor hij verder ging. Jossele hoorde aan zijn stem dat hij dit gesprek moeilijk vond.

‘Jossele, je weet dat Gavriel binnenkort naar de jesjiewa gaat. Onze jesjiewa hier in Lublin heeft hem ingeschreven als student. Hij begint direct na de vakantie. Jullie jongere broertje en zusje blijven in het weeshuis.’ Jossele wachtte. Opnieuw onderbrak de rebbe zijn verhaal. Jossele hoorde hem zuchten. ‘Voor jou zijn er andere plannen gemaakt. Jullie hebben een oom en tante in Berlijn. Morgen komt je oom uit die verre stad in Duitsland hier naartoe. Wij gaan hem samen van het station ophalen.’

Jossele kreeg het benauwd. Met angstige ogen keek hij omhoog. Wat bedoelde reb Mordechai? Anders dan eerder die middag, tijdens de les, keken de rustige, grijze ogen van zijn rebbe hem nu rechtstreeks aan. ‘Jossele, je oom komt je ophalen. Over enkele dagen vertrekken jullie samen naar Berlijn. Jij gaat daar bij je oom en tante wonen. Zij zullen goed voor je zorgen. Beter dan wij het hier in Lublin kunnen. Je gaat in Berlijn naar school.’

Hij sprong op. Weg uit Lublin? Hij wilde helemaal niet weg! Hij was nog nooit de stad uit geweest. Ja, één keer op sjabbos* naar Warschau. Toen de Gerrer rebbe* in Warschau was. Weg uit Lublin? Weg van reb Mordechai? Afscheid nemen van Gavriel, van Bentsion, van Chawele?

Hij viel huilend terug in de bank. Zijn gezicht lag op zijn ene arm, met de andere duwde hij reb Mordechai weg, die hem probeerde te troosten. Hij wilde niet naar Berlijn! Hij wilde die oom en tante helemaal niet leren kennen!

Maar de boodschap uit Berlijn was duidelijk. Oom Pinchas had besloten wat er met de kinderen Kleinstadt moest gebeuren.

Hoofdstuk 3

Door het treinraampje zag Jossele het Poolse landschap aan zich voorbij trekken. Hij probeerde de herinnering aan de gebeurtenissen van de afgelopen dagen vast te houden. Eigenlijk wist hij niet meer of hij zijn oom, mama's broer, ooit eerder had ontmoet. Hij deed hem erg aan mama denken, hij sprak een beetje op dezelfde manier als zij, langzaam, zonder stemverheffing. En zijn gezicht stond net zo vriendelijk. Soms maakte oom Pinchas zelfs dezelfde gebaren als mama had gedaan.

Samen hadden ze een groot kantoor bezocht. Dat moest, als oom Pinchas hem vanuit Lublin mee wilde nemen naar Berlijn. Ze hadden een hele tijd in de rij gestaan. Toen ze eindelijk aan de beurt waren, werd oom Pinchas een kamer binnengeroepen door een meneer met een kaal hoofd en met een gouden bril op. Hij liep ook maar mee naar binnen. Het ging tenslotte over hem.

Oom Pinchas ging aan het bureau tegenover de man zitten en kreeg een stapel papieren voor zich, die allemaal moesten worden ingevuld. Jossele bleef bij de deur staan. Hoe langer het duurde, hoe meer hij ging twijfelen. Oom Pinchas was wel aardig en leek op zijn moeder, maar daarom hoefde hij toch niet mee te gaan naar Berlijn? Wat zou er gebeuren als hij zich nu omdraaide en hard wegrende? Al die papieren konden hem gestolen worden. Alleen, waar moest hij naartoe? Thuis was er niemand meer en reb Mordechai zou hem zo weer bij oom Pinchas brengen. Hij balde zijn vuisten. Hoe haalde zijn oom het in zijn hoofd om hem zomaar mee te nemen naar een vreemde stad? Al gauw verdween zijn boosheid echter. Hij

voelde zich alleen. Triest. Hij wist werkelijk niet waar hij heen moest. Niemand bekommerde zich om hem. Zijn broertjes en zusje hadden tenminste een dak boven hun hoofd, hier in Lublin. Hij had niemand. Hij beet op zijn lip.

Na het invullen van alle papieren kwam voor Jossele het moeilijkste, het afscheid van Gavriel, Bentsion en Chawele. Eerst ging hij met oom Pinchas naar het jongensweeshuis. Achter zijn oom liep hij de eetzaal binnen. Zijn voeten voelden zwaar, zijn knieën stijf. Het kostte hem moeite om op te kijken. Daar zaten de kinderen, aan lange tafels. Allemaal hadden ze een wit kommetje met soep voor zich. Dicht bij de deur ontdekte hij Bentsion. Hij strekte zijn handen uit en Bentsion sprong van zijn plaats, rende naar hem toe en drukte zich tegen hem aan. Hij merkte dat Bentsion angstig in de richting van oom Pinchas keek. Toen begreep Jossele dat hij nu de grote man moest zijn.

‘Ja Bentsion, ik ga...’ Hij slikte moeizaam. ‘... met oom Pinchas naar Berlijn. Maar weet je, ik kom zo gauw mogelijk terug. Ik zal je een brief schrijven. Zul jij ondertussen lief zijn? Eet je iedere dag je bord leeg? Mammie had dat graag gewild. Beloof je me dat?’

Bentsion begreep er niet veel van. De kleine jongen kende deze oom niet, laat staan dat hij wist waar Berlijn lag. Jossele tilde Bentsion op, drukte een kus op zijn blonde krullen en zette hem terug in de bank, achter zijn kommetje soep. Samen met oom Pinchas liep hij naar buiten.

Het afscheid van Chawele was niet gemakkelijker. De meisjes hadden al gegeten en zaten net weer in de klas. Hij ging naast oom Pinchas op een bank onder aan de trap in de hal van het weeshuis zitten om op Chawele te wachten. Na een paar minuten kwam ze samen met een juffrouw de trap aflopen. Wat zag ze bleek! Hij nam zijn kleine zusje even op schoot, net

als thuis. Ze stopte haar duim in haar mond en hij kreeg het daar op die bank, met zijn zusje zo dicht tegen zich aan, toch wel heel moeilijk. Hoe kon hij zijn kleine Chawele hier achterlaten? Zou mama dat nou ook gewild hebben? Misschien moest hij haar meenemen. Zo goed had zij het niet in het weeshuis. Waarom had ze geen schone jurk aan? Thuis droeg ze iedere dag schone kleren. En kreeg ze wel genoeg te eten? Ze leek zo mager geworden. Na een tijdje stak de juffrouw haar handen uit en nam Chawele van zijn schoot. 'Kom, Chava moet terug naar de klas.'

Hij bleef in de hal, onderaan de trap staan. De juffrouw was al lang met Chawele verdwenen toen hij de hand van zijn oom op zijn schouder voelde. 'Jossele, we moeten gaan.'

Met gebogen hoofd sjokte Jossele achter zijn oom aan naar buiten. Door de Grodzka poort kwamen zij bij de Burcht. Vandaar was het, door de nauwe straten van de Joodse wijk maar een paar minuten tot de jesjiewa.

Bedroefd bleef hij bij de dubbele deuren van de studiezaal staan. Hoe graag was hij nu gewoon tussen al die andere jongens achter een van de honderden lessenaars gaan zitten met een opengeslagen talmoed voor zich, net als op het cheider.

Hij zou best mee kunnen komen. Wat had een van de rabbijnen van deze jesjiewa ook alweer gezegd toen hij klaar was met zijn leervoordracht aan het einde van het schooljaar? 'Deze jongen belooft wat voor later.' Nou, hier was hij dan.

Zijdelings keek hij in de richting van de rabbijnen. Ze zaten vooraan in de studiezaal naast het aron hakodesj*, de heilige ark, achter een lange tafel vol met boeken. Sommigen discussieerden met een paar jongens over een zinsnede in de talmoed. Als hij een stukje niet zou begrijpen, kon hij toch ook gewoon naar een van de rabbijnen toestappen? Hij begreep werkelijk niet waarom hij nu mee moest naar Berlijn. Binnen

een paar jaar zou hij toch terugkomen om hier in Lublin zijn plaats in te nemen, net als Gavriel. Misschien dacht oom Pinchas dat hij nog niet goed genoeg op zichzelf kon passen. Nou, toen mama er nog was, moest hij vaak niet alleen op zichzelf maar ook op Bentsion en Chawele passen.

Oom Pinchas was al tussen de lessenaars door gelopen tot aan de plaats waar Gavriel zat. Met z'n drieën gingen ze de grote tuin voor het gebouw in. 'Als je oud genoeg bent, laat ik je terugkomen om ook hier naar de jesjiewa te gaan', beloofde Gavriel hem. Hij knikte maar wat. Voorlopig kon hij helemaal alleen naar het verre Berlijn. En dat, terwijl hij volgend jaar al barmitswa zou worden.

Gavriel ging recht voor hem staan. 'Weet je nog hoe flink mama was en hoe goed ze voor ons zorgde? Toen papa was overleden, stond ze overal alleen voor. Ze heeft het al die jaren zo moeilijk gehad, maar toch sloeg ze zich er altijd doorheen. Dat zullen wij ook proberen!'

Jossele wreef met zijn mouw over zijn betraande gezicht en keek op naar zijn grote broer. Ergens in de verte hoorde hij zijn eigen stem: 'Ja. Ik zal het ook proberen.' Hij draaide zich om, maar kreeg nog iets in zijn handen gedrukt. Hij herkende het onmiddellijk. Het was het kleine, blauwe tehillem*, het psalmboekje waar mama iedere ochtend aan de keukentafel uit las. 'Neem dit mee', zei Gavriel. 'Dan zul je nooit vergeten dat je broers en zusje nog in Lublin zijn. Gebruik het, net zoals mama het gebruikt heeft.'

Jossele opende zijn ogen. Door het gestamp van de stoomlocomotief wist hij direct weer dat hij in de trein naar Berlijn zat. Hij moest lang geslapen hebben. Oom Pinchas keek op van de kleine gemara op zijn schoot en knikte hem bemoedigend toe. 'Wat heb jij diep geslapen, jongen. Je hebt niet eens

gemerkt dat we de Duitse grens al lang zijn gepasseerd. Over een paar minuten zijn wij er.' Op dat moment liet de locomotief een schrille fluittoon horen. De trein verminderde vaart.

Opnieuw kwamen de beelden van het afscheid van Lublin boven, maar hij vermande zich. Hij had Gavriel beloofd dat hij flink zou zijn. Zijn hand tastte naar mama's tehillem in het zijvakje van zijn tas. Hij voelde het vertrouwde boekje en dat gaf hem moed. 'Ja, ik heb heel lang geslapen, geloof ik. Waar zijn we nu?' Hij keek naar buiten. Op het perron van het station dat ze binnenreden, stonden grote borden: Berlijn Station Lichtenberg. 'Hier stappen we uit', vertelde oom Pinchas. De trein kwam tot stilstand. Oom Pinchas en Jossele namen hun koffers, openden de deuren van de coupé en stapten het perron op. Jossele kreeg nauwelijks tijd om om zich heen te kijken.

'Sjalom aleechem!* Jij bent dus Jossele. Ik ben tante Gittel. Ik hoop dat oom Pinchas je tijdens de reis goed verzorgd heeft? Kreeg je wel genoeg te eten? Heeft hij je een beetje laten slapen? En heeft hij al iets verteld over Berlijn?' De vreemde vrouw die voor hen stond, was een en al hartelijkheid. Jossele liet de stortvloed van woorden over zich heen komen. Zijn onbekende tante wees naar twee jongetjes die ze bij de hand hield. 'Dit hier is Tswi en dat is Menachem. Het is een tweeling. Kom jongens, zeg eens netjes "Sjalom aleechem" tegen Jossele!'

Naast zijn oom en tante en de neefjes stak Jossele de drukke straat voor het station over, om bij een halte op de tram te wachten die hen naar zijn nieuwe thuis zou brengen. Hij merkte dat de twee kleine jongens steeds probeerden een glimp van zijn gezicht op te vangen en hij keek daarom de andere kant uit.

Lublin was nu wel heel ver weg. De gulle lach en het enthous-

siasme van zijn tante hadden hem eventjes goed gedaan. Heel kort was het knagende gevoel van verlangen verdwenen. Nu kwam het terug, vermengd met onzekerheid. Hoe zou zijn nieuwe huis eruitzien? Zou hij het redden zonder reb Mordechai en Gavriel? Wanneer moest hij voor het eerst in Berlijn naar school? Hij voelde zich duizelig. Nadenken lukte niet langer. Het was koud.

In de verte zag hij de tram aankomen.